

Матеріали міжнародної наукової конференції

17. Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. - 1957. - №1. - С.55-57
18. Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. - Київ.-2003. - Вип.5. - С.143-149
19. Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології. - Київ. - 2002. - С.126-128
20. Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка). - Археологія. - 2004. - №2. - С.68-78
21. Литвинова Л.В. Палеодемографічна структура населення Південного Подніпров'я доби пізнього середньовіччя (у друку)
22. Плетнєва С.А. Печенеги, торки, половци // Степи Евразии в эпоху средневековья. - Москва. - 1981. - С.202-239
23. Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI-XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. - Донецк. - 2000. - Том 1. - С.381-392

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- СА - Советская антропология. Москва
МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии. Москва

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Литвинова Людмила Володимирівна – науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

Олександр Мося (Київ)

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА 1362 Р. В КОНТЕКСТІ МАЙБУТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Військова операція 1362 р. певною мірою змінила ситуацію на півдні Східної Європи: розпочався поступовий занепад могутньої Золотої Орди. Сам район битви вимагає подальшого комплексного дослідження з використанням як традиційних, так і нових методів.

Военная операция 1362 г. в определенной степени изменила ситуацию на юге Восточной Европы: началось постепенное угасание могущественной Золотой Орды. Сам район сражения требует дальнейшего комплексного исследования с использованием как традиционных, так и новых методов.

Військова операція на Поділлі 1362 р., основною акцією якої являлася згадана у назві битва, трактується як головна провідниця ліквідації влади адміністрації Золотої Орди в усому регіоні її заміні її владою литовських князів – братів Коріятовичів та їхнього дядька й сюзерена Ольгерда. Це був початок занепаду великої імперії – перший етап перерозподілу підвладної нашадкам хана Батия території Наддніпрянщини та приєднання до Великого князівства Литовського значних земель. Дослідження самого місця битви привело науковців до висновку, що місто Сині Води, або ж Ябу-город

Матеріали міжнародної наукової конференції

знаходилося в околицях сучасної Торговиці на Кіровоградщині. Тут в першій половині ХІУ ст. існувала резиденція ханського намісника у золотоординських володіннях на захід від Дніпра. Тому зрозуміло, що якраз ця обставина виявилася досить вагомою причиною для вибору місця проведення самої військової акції [7, 8-9, 18-19, 40-41].

Основні деталі вищезгаданого протистояння найбільш широко висвітлив відомий польський автор М. Стрийковський. Він відзначав, що коли литовські сили, поминувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води", ...то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімайтер. Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутінках та заподіяти шкоди стрілами.

Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши літву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутінок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А літва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріятовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску літви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їх царки: Куртубах, Качибей... і султан Дімайтер та разом з ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів" (переклад Ф. Шабульда). В інших писемних джерелах про даний бій згадується набагато менше [7, 4-7].

Тож інформації для більш повної реконструкції битви явно недостатньо. Вихід може бути один – це комплексне вивчення різноманітних матеріалів, початок чому вже було зроблено О. Брайченком [7, 27-39]. Тому слід зупинитися на цьому питанні більш детально.

В першу чергу, це вже згадані писемні джерела. Протягом останнього десятиліття у вітчизняній історичній науці утвердилася думка щодо датування битви 1362 р. за датою наведеною у Никонівському й Густинському зводах та Рогожинському літописці, а її місцем називають береги нинішньої р. Синюхи. Локалізувати територію баталії обґрунтують і матеріали десятилітніх археологічних робіт в Торговиці (Н. Бокій, І. Козир та ін.).

На наш погляд, обережніше в даному конкретному питанні слід ставитися до вивчення та використання пам'яток усної народної творчості. Це не включає точку зору про те, що визначні події доби середньовіччя

нерідко знаходили в ній своє відображення. На підтвердження свого певного скепсису наведемо лише один приклад.

Мова піде про так звані Змійові вали, що збереглися у вигляді земляних насипів на середньодніпровських просторах на відстані 950 км. За переказами, їх начебто створив Змій – чудовисько величезних розмірів, котре регулярно нападало та поїдало місцевих жителів. Розправилися зі Змієм два сміливці, за більшістю легенд – ковалі Кузьма і Дем'ян. Вони перемогли "рептилію" й змусили її величезним плугом проорати межу, за которую чудовисько не могло переступати. Грунт, вивернутий з борозди-рову, утворив довжелезний насип-вал. Змій дотягнув плуг до річки (в іншому варіанті легенди – до моря), перепив від спраги води і від того загинув. Але, як показали тривалі й виконані на професійному рівні дослідження, такі військово-фортифікаційні конструкції, в основному, були збудовані наприкінці Х-першій половині XI ст. в часи князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, а в Поросії доповнені ще й оборонними спорудами у XII ст. Призначалися вони для захисту слов'ян-землеробів від войовничих кочовиків північнопричорноморських степів [5].

Зовсім інша картина вимальовується з нумізматичними матеріалами, котрі підтверджують роль Торговиці як золотоординського центру. В той же час, дані картографії (хоча і в нечисленній кількості) говорять про місце проведення Синьоводської битви якраз в районі сучасної р. Синюхи. Але топоніміка не підтверджує це, хоча така ситуація з останнім із названих джерел досить зрозуміла: розглянуте протистояння між Литвою та Ордою, а не з місцевими реальними силами (тоді таких і не було), навряд чи могла знайти відображення у назвах.

Залишається ще один важливий, підніятий, але не розкритий аспект – військовий. Він є в наявності, та більш повний його аналіз – то тема майбутніх досліджень. Як показують результати вивчення військових операцій часів правління гетьмана Богдана Хмельницького, якраз комплексний підхід до цієї теми дає досить перспективні результати [1; 6].

Такий напрямок слід розвивати, але і розширювати методичну базу. У зв'язку з цим, мабуть, треба використовувати й досвід тих робіт, які проводилися й проводяться для вивчення аналогічної ситуації та у відношенні хронологічно близькому історичному періоді. Мова йде про Куликівську битву, чи, як її ще називають – Донське або Мамаєве побоїще – що відбулася 1380 р. Перемога війська Дмитра Донського над Мамаєм теж стала важливою віхою у боротьбі народів Східної Європи супроти золотоординського іга [4].

В донському регіоні перші спроби систематичних пошуків відносяться ще до 20-х років XIX ст., але основні роботи розпочалися лише через 160 років – напередодні 600-літнього ювілею згаданої події. В дослідженнях взяли участь співробітники московського ДІМ, учні місцевих шкіл, сапери з

міношукачами. В результаті була локалізована територія розмірами 30 на 20 км, на якій виявлені знахідки XIV ст. Надалі її вивчення велося в чотирьох напрямах:

1) пошук місць поховання загиблих воїнів, що ще не дало результатів (виявлено лише стаціонарне общинне кладовище XII–XIV ст., а не колективні могили загиблих воїнів). І це навіть при застосуванні геофізичних методів, – очікуваних аномалій не зафіксовано;

2) роботи на території Куликового поля в плані вивчення процесу заселення й господарського освоєння даного мікрорегіону. Вдалося виявити сім "гнізд" поселень XIII–XIV ст., що розміщувалися на маршруті давнього шляху (якраз по ньому рухалися війська Дмитра Донського у напрямку до місця майбутньої битви);

3) важливим напрямом стало палеогеографічне вивчення ландшафту самого місцезнаходження побоїща, адже кліматичні умови тих часів сприяли залісненню значних площ в означеному районі (в лісі битва не могла відбуватися, так як і на ділянках із значною наявністю балок та ярів);

4) власне пошук самого місця протистояння із використанням детекторів металу. Спочатку окремі оператори працювали за методикою індивідуального вільного пошуку, але це виявилося малоекективним. Пізніше, відпрацьовуючи певну ділянку, оператори із спорядженням поверталися у фронтальну лінію й охоплювали одночасово смугу шириною 35–50 м (достовірними виявилися знахідки 5 наконечників стріл, фрагменти панцирної пластини та кольчуги, а ще ряд знахідок елементів озброєння й обладунку, можливо, теж відносяться до матеріального підтвердження згаданої події). Всі знахідки наносилися на карти крупних масштабів [3].

Роботи за такою методикою вірогідно слід продовжити, але й додатковити використанням сучасних комп'ютерних можливостей, що безсумнівно дозволяють більш грунтовно вирішувати ту чи іншу проблему, в даному випадку – вивчення мікрорегіону Торговиці. Адже досвід останніх двох десятиліть переконливо доводить зручність та ефективність використання програмного забезпечення, спрямованого на візуалізацію наявних даних та аналіз їх розподілу у просторі. Нині існує велика кількість різного за призначенням та функціональними можливостями якісного програмного забезпечення: від простих пакетів математичного опрацювання інформації до складних інтегрованих географічних інформаційних систем. Користувачу залишається лише визначитися у виборі типу програми відповідно до власних потреб та завдань.

Одним з найбільш вдалих пакетів обробки таображення масивів даних являється програмне забезпечення Surfer, що отримала поширення ще в кінці 80-х років ХХ ст. серед вітчизняних науковців, які використовували різні аспекти математичної обробки даних, головним чином в межах широкого спектру наук про землю (геологія, геодезія, сейсмологія, екологія,

Матеріали міжнародної наукової конференції

метеорологія), а нині починає знаходити прихильників і у археологів. Сутність використання такої програми полягає в обробці та візуалізації двовимірних наборів даних і вона реалізується у вигляді трьох головних блоків функціональних можливостей:

- побудова цифрової моделі місцевості;
- додаткові операції над нею;
- варіації із візуалізацією поверхні [2].

Тож поєднання традиційних та нових методів, без сумніву, дозволить вже у недалекому майбутньому (при реальному матеріальному забезпеченні) отримати нові цікаві й важливі наукові результати.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виноградська Л. І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви). // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 89-106.
2. Волкодав С. М. Деякі аспекти використання програмного пакету Surfer 7.04 в археологічних дослідженнях Середньовіччя. // Наукові записки з української історії. – Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький. – 2005. – С. 210–213.
3. Двуреченський Олег. На берегах Непрядви. В поисках "Донского побоища". // Родина. – 2005. - № 9. – С. 74-76.
4. Заремба С. З. Куликовська битва та її історичне значення. – Київ. – 1980. – 104 с.
5. Кучера М. П. Змінені валы Среднього Поднепров'я. – Київ. - 1987. – 207 с.
6. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга 1. –Дніпропетровськ. – 1996. – 319 с.
7. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – Київ. – 2003. – 138 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, завідувач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМОКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНІ XIV – XV ст.

У статті стисло аналізуються найважливіші дослідження з систематизації кераміки та розвитку керамічного виробництва XIV – XV ст. Середньої Наддніпрянщини, а також окреслюються найбільш нагальні напрямки подальшого її дослідження.

В статье кратко анализируются наиболее важные исследования по систематизации керамики и развитию керамического производства XIV – XV вв. Среднего Поднепров'я, а также определяются наиболее необходимые направления дальнейшего ее исследования.

Вивчення кераміки Середньої Наддніпрянщини XIV – XV ст. має важливе значення для вирішення багатьох питань з історії регіону. Надзвичайна інформативність кераміки, як відомо, пов'язана з тим, що її формальні особливості, з одного боку, перебувають у постійному розвитку, а з іншого, несуть у собі як функціональне, так і естетичне навантаження, у зв'язку з чим розвиток її відбувається відповідно до загальних панівних стилізових особливостей [18, 68]. Дослідження характерних рис пізньосередньовічної кераміки є надзвичайно важливим, адже історія та культура післямонгольського періоду досі залишаються маловивченими взагалі, так само, як і наймасовіший вид археологічного матеріалу зокрема.

Сьогодні відсутня якісна класифікація кераміки для XIV – XV ст., хронологія та типологія, що відповідали б сучасним потребам науки та рівню знань. Мало вивчені трансформація традицій, поява нових тенденцій у розвитку кераміки та керамічного виробництва, шляхи запозичень та культурних впливів.

Особливості археологічного матеріалу даного періоду визначені відносно недавно. Комплексів XIV – XV ст., порівняно із попереднім та наступним етапами історичного розвитку відомо небагато, хоча за останні десятиліття накопичено досить значну кількість матеріалів. Науковий аналіз пізньосередньовічної кераміки мав різний, переважно допоміжний характер. Таким чином, керамічні комплекси з пізньосередньовічних об'єктів Середньої Наддніпрянщини потребують спеціального вивчення, систематизації, класифікації, періодизації та інтерпретації отриманих даних. Дослідження, в яких розглядалась кераміка означеного часу, розроблялись типологічні та хронологічні класифікації, нечисленні і не є вичерпними, оскільки переважна кількість археологічних джерел цього часу визначена лише протягом останніх десятиліть.

Вперше для території України кераміка другої половини XIII – XV ст. була виділена М.П. Кучерою в 1961 р. на основі матеріалів розкопок городища Сокільці на Південному Бузі [13, 174–181]. Робота мала важливе